

ƏLAVƏ A.

Seçki sistemləri haqqında

Seçki sistemləri barədə daha çox bilmək istəyirsinizsə, Endryu Reynolds və Ben Reylinin qələmə aldıkları “Beynəlxalq seçki sistemləri haqqında məlumat kitabı”ndan başlasanız yaxşıdır; kitab “Demokratiya və seçkilərdə iştirak probleminin öyrənilməsi üzrə Stokholm beynəlxalq institutu”nda nəşr edilib (Andrew Reynolds & Ben Reilly. *The International IDEA: Handbook of Electoral System Design*. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 1997).

Bu kitabda “seçki sistemləri dünyası” üç əsas kateqoriyaya bölünür: *plüralist-majoritar* sistemlər, *proporsional nümayəndəlik* (PN) sistemləri, *yarıproporsional* sistemlər. “Hamısı qalibə çatır” (HQC) (11-ci fəsildə bu sistemi PN ilə müqayisə etmişəm) sistemi plüralist-majoritar sistemin dörd növündən biridir. Onunla yanaşı, həm də *preferensial səsvermə* kimi tanınan *alternativ səsvermə* (AS) və Fransada tətbiq edilən *iki turluq sistem* mövcuddur.

Alternativ səsvermə sistemindən yalnız Avstraliyada (və bir də azacıq dəyişilmiş şəkildə Sakit okean bölgəsində Nauru ada-dövlətində) istifadə olunmasına baxmayaraq, bəzi politoloqlar onu fəal müdafiə edirlər. Namizədlər birmandatlı dairələr üzrə seçilir (HQC-da olduğu kimi), lakin ondan fərqli olaraq seçicilər öz rəğbətlərinə uyğun şəkildə namizədləri bir növ sıraya düzürlər (namizədlər ierarxiyası): siyahıda birinci yeri tutana 1 bal, ikinci yeri tutana 2 bal verilir və s. Namizədlərdən heç biri səs əksəriyyətinə nail ola bilmədikdə, ən az səs toplamış namizəd sıradan çıxır və o vaxta qədər beləcə davam edir ki, namizədlərdən hansısa biri səslerin 50 faizini toplamış olsun və onda təkrar hesablama zamanı namizədə verilmiş “ikinci yerlərin” cəmi nəzərə alınır.

Fransada tətbiq edilən “iki turluq” sistem analoji nəticənin əldə olunmasına yönəlib. O da, AS sistemi də HQC sisteminin potensial qüsurlarını aradan qaldırmağa imkan yaradır; həmin qüsurlardan ibarətdir ki, bir mandata iki namizəd iddia etdikdə, qələbə gözlənilmədən elə bir namizədə çatır ki, seçicilərə seçim etmək hüququ verilsə idi, onu hökmən rədd edərdilər. AS sistemi seçicilərə bu cür imkan yaradır.

PN sistemi üç qrupa bölünür. Bunların arasında ən geniş yayılanı — siyahılı sistemdir ki, onun tətbiqi halında seçicilər namizədləri siyasi partiyaların verdikləri siyahıdan seçirlər; seçilənlərin sayı bu və ya digər namizədin təmsil etdiyi partiyaya verilmiş səslerin sayına tam uyğun olur (faiz nisbətində).

Almaniyada, İtaliyada və bu yaxınlarda Yeni Zelandiyada qəbul edilmiş sistem namizədlərin bir hissəsinin milli siyahı üzrə, yəni proporsional nümayəndəlik əsasında, bir hissəsinin isə birmandatlı dairələr üzrə seçilməsini nəzərdə tutur. “Siyahı”lı sistemin tərəfdarları sübut etməyə çalışırlar ki, bu sistem PN-ə xas olan proporsional nümayəndəliyi təmin edir və eyni zamanda, parlament əksəriyyətinin formalaşdırılmasının öhdəsindən PN-dən yaxşı və HQC-qədər “bacarıqla” gəlir.

PN sisteminin politoloqlar tərəfindən bəyənilən, lakin nadir hallarda tətbiq edilən (İrlandiya istisna olmaqla, orada bu sistem 1921-ci ildən işlədilir) növlərindən biri — “bir keçici səs” (BKS) sistemidir. AS-də olduğu kimi burada da seçicilər hər bir namizədin reytingini müəyyən edirlər, fərq isə bundadır ki, bu sistem çoxmandatlı dairələrdə tətbiq edilir. Səslerin özünəməxsus hesablanma metodunu (bu metod çox mürəkkəb olduğu üçün burada təsvir edə

bilməyəcəyik) tətbiq edən BKS ən yüksək reytingə malik olan namizədlərin çoxmandatlı dairələrdə yer almasına, habelə bu yerlərin proporsional bölgüsünə təminat verir. İrlandlar öz sistemlərindən razı qalsalar da, görünür o, mürəkkəbliyi səbəbindən başqa yerlərdə münasib sayılmamışdır.

Sözügedən məlumat kitabçasında doqquz sistem və onların hər birindən doğan nəticələr təsvir edilmiş, habelə “seçki sistemlərini işləyib hazırlayanlar üçün” müdrik məsləhətlər verilmişdir. Bu tövsiyələrin bəzilərini qısa izahlarla birgə nəzərinizə çatdırırıq:

- Sistemi sadələşdirin.
- Yeniliklərdən qorxmayın.
- Vətəndaşların ictimai həyatda daha fəal iştirakı yönünə üstünlük verin.
- İctimai həyatın bütün əsas subyektlərinin legitimliyinə və qarşılıqlı anlaşmasına nail olun.
- Seçicilərin nüfuzunu maksimum gücləndirməyə çalışın.
- Lakin bu zaman, dəqiq formullaşdırılmış proqramları olan siyasi partiyaların ziyanına olaraq tarazlığın pozulmasına imkan verməyin.

Bu cür çoxsaylı seçki sisteminin mövcudluğu faktının özü aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

birincisi, əgər demokratik ölkədə mövcud olan seçki sistemi onun vətəndaşlarının tələbatlarına cavab vermirsə, onlar həmin sistemi başqası ilə əvəz edə bilərlər;

ikincisi, seçki sistemi mövcud ölkənin tarixi, ənənəvi, mədəni və sair xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq qurulur;

üçüncüsü, ölkə yeni seçki sistemini qəbul etmək (və ya köhnəsinə toxunmamaq) məsələsini həll etməzdən öncə bütün alternativ variantlar təcrübəli mütəxəssislərin köməyi ilə diqqətlə təhlil edilməlidir.

ƏLAVƏ B.

Polietnik və multimədəni ölkələrdə siyasi kompromislər.

Demokratik ölkələrdə müxtəlif etnik submədəniyyətlər arasında qarşılıqlı siyasi anlaşmanın lazımi səviyyəsinin təmin edilməsi üçün yaradılmış institutları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: “*konsosiativ demokratiya*” sistemləri (consociate – ingiliscə: dostluq ittifaqında birləşmək – red.) və *seçki sistemləri*.

“Konsosiativ demokratiya” sistemləri proporsional nümayəndəlik sistemi üzrə seçilmiş siyasi liderlərdən ibarət koalisiyanın təşkili nəticəsində yaranır. Bu cür nümayəndəlik hər bir etnik-mədəni birlik üçün parlamentdə verilmiş səsərin sayına uyğun olan yerləri təmin edir.

Bu məsələdə aparıcı mütəxəssis Arend Leyphart sayılır. O, sözügedən problemi “Plüralist cəmiyyətdə demokratiya: müqayisəli təhlil” kitabında geniş işıqlandırmışdır (Arend Lijphart. *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven and London: Yale University Press, 1977, Ch. 3, P. 53-103).

“Konsosiativ demokratiya” sistemləri İsveçrə, Belçika və Niderlandda təxminən 1917-ci ildən 1970-ci ilə qədər, Avstriyada isə 1945-1966-cı illər arasında qüvvədə olmuşdur. Bu ölkələrdə polietnikliyin müxtəlif modelləri və müvafiq olaraq konsensusa şərait yaratmalı olan müxtəlif siyasi institutlar vardır. İsveçrəlilər müxtəlif dillərdə danışır (almanca, fransızca, italyanca və retoromanca), müxtəlif dinlərə etiqad edir (katolik və protestant), müxtəlif kantonlarda yaşayırlar. Linqvistik və dini fərqlər müəyyən dərəcədə üst-üstə düşür: germandilli isveçrəlilərin bir qismi katolik, bir qismi protestant olduğu halda, frankofonların bir qismi katolikliyə, digər qismi isə protestantlığa etiqad edir. Bu fərqlər bir vaxtlar dil və din zəminində çoxsaylı münaqişələrə səbəb olurdu, lakin müasir İsveçrədə bu cür çəkişmələrə

faktiki olaraq rast gəlinmir. Kiçik kantonların əhalisi bir qayda olaraq daha yüksək dərəcədə dil və din yekcinsliyinə malikdir ki, bu da həm tarixi halların, həm də hakimiyyətin şüurlu fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur. Ölkədə mövcud olan siyasi konsensus sisteminin əsas xüsusiyyətlərinin İsveçrə Konfederasiyasının Konstitusiyasında əks olunması ilə yanaşı, bu sistem həm də ölkənin ictimai rəyi və onun vətəndaşlarına xas olan yüksək siyasi mədəniyyəti tərəfindən güclü şəkildə dəstəklənir.

Belçikalılar dil (fransız və flamand dilləri), din üzrə və regional fərqlərə görə bir-birlərindən seçilir. İki əyalətin (Valloniya və Flandriya) əhalisi kifayət qədər yekcinsdir. Fransa ilə həmsərhəd olan Valloniyada fransızca danışan protestantlar və ya dinlə maraqlanmayan vətəndaşlar yaşayır; Hollandiya ilə həmsərhəd olan Flandriyada isə flamand-katoliklər məskunlaşıb; ölkənin mərkəzində qarışıq əhalisi olan Brüssel qərarlaşıb. Konsensusa əsaslanan siyasi sistem koalision hökumətlərdən ibarətdir; onların tərkibinə bir qayda olaraq əhalinin hər iki segmentinin nümayəndələri daxildir.

Hollandiyada neçə-neçə nəsil öz dəqiq çərçivəsi olan dörd müxtəlif segmentə bölünürdü: *katolik, protestant, sosialist və liberal*. Bu fərqlər qarşılıqlı insan münasibətlərinin demək olar ki, bütün sahələrini — siyasətdən tutmuş nikaha, qonşu icmalara, klublara, həmkarlar ittifaqlarına, qəzetlərə və sairəyə qədər — müəyyən edirdi. Dövlət məktəblərində dini təlim zəminində yaranmış münaqişə — iki dini bölümün nümayəndələrini iki dünyəvi bölümə qarşı hiddətlə çıxış etdiyi mübahisə Niderland demokratiyasının təməlini sarsıtmağa başlamışdı. Yalnız uzun illərdən sonra, 1917-ci ildən başlayaraq, ölkədə “konsosiativ” sistem inkişaf etdirilməyə başladı — hər dörd qrup hökumətdə təmsil olunur və qərarlar yalnız konsensus əldə edildikdən sonra qəbul olunurdu (bax: Arend Lijphart. *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley University of California Press, 1968). Nəhayət, məktəblərdə də münaqişə həll edildi: qərara alındı ki, dövlət cəmiyyətin dörd segmentinin hər birinin ayrı-ayrı məktəblərinə, yəni şagirdlərin segmentlər üzrə bölgüsünə şərait yaratmalı və buna dəstək verməlidir. XX əsrin 70-ci illərində dini fərqlərin kəskinliyi tədricən azalmağa başlayandan sonra dörd bölgülü hökumət koalisiyasına daha ehtiyac qalmadı. Bununla belə, çoxpartiyalı sistem və proporsional nümayəndəlik sistemi etibarlı şəkildə təminat verirdi ki, Niderland hökuməti bir çox partiyalardan ibarət olan koalisiya kimi qalacaqdır.

“Konsosiativ demokratiyalar” nadir hallarda uğurlu olur. Çünki çox az hallarda elə şərait yarana bilər ki, onun təsir qüvvəsini təmin edə bilsin (Arend Leyphart “*Democracy in Plural Societies*” kitabında bu cür doqquz əlverişli şərti sadalayır).

Multimədəni ölkələrdə qərarların qəbul edilməsinin konsosiativ üsulunun yaranması aşağıdakı problemlərlə qarşılaşa bilər:

1. Bir çox multimədəni ölkələrdə onun mövcud ola bilməsi üçün vacib olan (bəlkə də, zəruri olan) şərtlər çox zəifdir, ya da yerli-dibli yoxdur.
2. Konsosiativ quruluş idarəetmənin demokratik forması çərçivəsində müxalifətin rolunu keyli azaldır (bax: Courtney Jung and Ian Shapiro “*South Africa’s Negotiated Transition: Democracy, Opposition, and New Constitutional Order*”, Shapironun kitabında: “*Democracy’s Place*”, Ithaca, Cornell University Press 1996, p.p.-175-219).
3. Bəzi tənqidçilərin fikrincə, veto hüququ və konsensusun əldə edilməsi zərurəti bir sıra hallarda qərarların qəbul edilməsini ləngidir. Məsələn, Hollandiyada cəmiyyətin bütün segmentlərinin nümayəndələrindən ibarət olan çoxpartiyalı hökumətin təşkil edilməsi üçün bəzən aylarla vaxt gedir.

Bəzi politoloqlar sübut edirlər ki, bunun mümkün alternativləri – siyasi liderləri parlament və ya prezident seçkiləri zamanı və ondan öncə fəaliyyət göstərən uzunmüddətli seçki koalisiyalarını təşkil etməyə sövq edə biləcək seçki sistemlərinin yaradılmasıdır (bax məs.: Donald L. Horowitz. *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley: University of California Press, 1985, və *Democratic South Africa? Constitutional Engineering in a Divided Society*, Berkeley: University of California Press, 1991). Məsələ yalnız ondadır ki, bunun həyata keçirilməsi nə

dərəcədə mümkündür. Təbii ki, “hamısı qalibə çatır” (HQC) tipli seçki sistemi daha az münasib və sərfəlidir, çünki bu cür sistem hansısa bir qrupa parlamentdə yerlərin elə böyük əksəriyyətini almağa imkan verir ki, bundan sonra danışıqlara, kompromislərə, koalisiyaların yaradılmasına ehtiyac qalmır.

Bəzi alimlər “A” Əlavəsində təsvir edilmiş alternativ səsvermə (“AS”) sistemində bir çox məziyyətlər görlür. Burada qanun prezidentliyə namizədin üzərinə vəzifə qoyur ki, həmin ölkədə mövcud olan əsas submədəniyyətlərin və ya etnik qrupların ən azı ikisinin nümayəndələrinin səsələrinin müəyyən bir minimumunu qazansın (yeri gəlmişkən, Keniyada “prezidentliyə namizədin ölkənin səkkiz əyalətindən heç olmasa beşində səsələrin 25 faizini alması” tələbinə baxmayaraq, 1992-ci ildə dağınıq müxalifət Daniel Arap Moyiyə cəmi 35 % səsle prezident olmağa imkan vermişdir (Andrew Reynolds & Ben Reilly. *The International IDEA: Handbook of Electoral System Design*. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 1997)).

Yaxud, məsələn, başlıca dövlət vəzifələri əsas etnik qrupların nümayəndələri arasında razılaşdırılmış müəyyən formula uyğun olaraq bölüşdürülə bilər. Bununla belə, yuxarıda sadaladığımız üsulların heç biri mədəniyyətlərarası münaqişələrin kəsilməsinə təminat vermir. Vaxtı ilə Livan, Nigeriya, Şri-Lankada tətbiq edilmiş və müəyyən müddətə bu ölkələrə sabitlik gətirmiş belə sistemlər sonralar, böyüyüb vətəndaş müharibəsinə çevrilən etnik nifaqın və ya avtoritar idarəetmənin təzyiqi altında dağılmışdı.

Bir nəticə şübhə doğurmur: məsələnin bütün multimədəni ölkələr üçün münasib olan ümumi həlli yolu yoxdur. Hər bir ölkə bu məsələni öz xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, özünə uyğun şəkildə həll edir.

ƏLAVƏ C.

Demokratik ölkələrin miqdarı haqqında

Görəsən dünyada nə qədər demokratik ölkə var? Hansı əlamətlərə görə müəyyən etmək olar ki, yaşadığınız ölkə “demokratikdir” yoxsa “avtoritar”?

Mən başa düşürəm ki, bu kitabın oxucuları arasında az adam tapılar ki, dünyada demokratik ölkələrin dəqiq sayı ilə marqlanmış olsun. Bu mənada ikinci sual daha böyük maraq doğurur. Lakin ona cavab vermək üçün birinci sualı nəzərdən keçirmək lazım gələcək.

Bu isə göründüyü qədər də asan məsələ deyil, belə ki, bir var deyəsən ki (8-ci FƏSİLDə etdiyimiz kimi), ölkədə poliarxik demokratiyanın bütün institutları olmalıdır, bir də var müəyyən etməyə çalışasan ki, həmin ölkədə bu institutlar var, ya yoxdur. Burada ən azı iki mülahizə yürütmək lazımdır: biz hər şeydən əvvəl bilməliyik ki, həmin ölkədə poliarxik demokratiya institutları həqiqətən də mövcuddur və onlar “qeyri-demokratik ölkə” səviyyəsindən yüksəkdə durur. Müstəqil müşahidəçilərin dünya ölkələri haqqında verdikləri çox geniş həcmdə informasiya birinci tezisi tərtib etməyə kömək edir.

İkinci mühakimə daha böyük səy tələb edir və müəyyən qədər sərbəst xarakter daşıyır. Belə fikir mövcuddur ki, bu demokratiyanın minimal səviyyəsi Avropada və ingilis dilli ölkələrdə, yəni “qocaman demokratiya” ölkələrində demokratiyanın inkişaf səviyyəsinə uyğundur. Mənə belə gəlir ki, bu standart düzgün seçilib: biz hər hansı bir ölkəni o zaman “demokratik” hesab edə bilərik ki, bütün əsas demokratik institutlar orada mövcuddur və lazımi səviyyədədir.

Son illər bir çox alimlər və tədqiqat təşkilatları demokratiyanın tələblərinə tam cavab verməyən ölkələrə dair mülahizələri formullaşdırmağa çalışırlar. Bu zaman onlar oxşar, lakin eyni olmayan meyarlardan istifadə edirlər. Xoşbəxtlikdən, göstəricilərin çox hissəsi üst-üstə

düşür, lakin “demokratik “ və “qeyri-demokratik” anlayışlar arasında dəqiq sərhəd çəkmək qeyri-mümkün görünür.

Bunu üç misal əsasında nümayiş etdirək. Mənim “Demokratiya və onun tənqidçiləri” (*Democracy and its Critics*, New Haven and London, Yale University Press, 1989) kitabımda verilmiş cədvəl poliarxik demokratiya ölkələrinin 1850-1970-ci illər ərzində “boy artımını” göstərir. (bu kitabda 2-ci fəsil, cədvəl 1)”. Həmin kitabda olan digər cədvəl (cədvəl 17-3, səh. 241) 168 ölkəni (1981-1985-ci illər) yeddi kateqoriyaya bölür ki, bura dörd mühüm demokratik institutun mövcud olduğu mükəmməl poliarxiyalardan tutmuş, heç bir demokratik institutun olmadığı ən avtoritar rejimlərə qədər idarəetmə sistemləri daxildir. Hər iki qrafik üçün məlumatlar Maykl Koppecin (Michael Coppedge) və Volfanq Raynikenin (Wolfgang Reinicke) tədqiqatlarından götürülüb. Onlar əldə etdikləri zəruri göstəricilər əsasında bu ölkələrdə dörd əsas demokratik institutun:

1. Azad və ədalətli seçkilər;
2. Öz fikrini sərbəst ifadə etmə;
3. Alternativ və müstəqil informasiya vasitələri;
4. Assosiasiyaların müstəqilliyi — hər birinin səviyyəsi haqqında fikir yürütməyə imkan vermişdir.

Müəlliflər öz metodlarını “Studies in Comparative International Development 25.1 (Spring 1990, r.51-72) “-də dərc edilmiş və indiyə qədər təkrar edilməmiş mükəmməl tədqiqatın nəticəsi olan *Measuring Poliarchy* məqaləsində şərh etmişlər. Onu da deyək ki, Koppec M.I. Midlarskynin *Inequality, Democracy, and Economic Development*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, P. 177-201. toplusunda yer almış *Modernization and Thresholds of Democracy: Evidence for a Common Path*”, məqaləsində öz şkalasının qısa təsvirini vermiş və əvvəllər müəyyən etdiyi reytingləri uğurla tətbiq etmişdir.

Digər faydalı mənbə – müstəqil “Freedom House” təşkilatının: *Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties, 1996-1997*, illik nəşrləridir. İnternetdən istifadə etmək imkanınız varsa, onun tərtib etdiyi demokratik ölkələrin siyahısını – [http:// www.freedomhouse.org/political/frtable1.htm](http://www.freedomhouse.org/political/frtable1.htm) saytında tapa bilərsiniz. “Freedom House” ölkələrin reytingini iki kateqoriya üzrə tərtib edir və bu kateqoriyaların hər birində yeddi mövqe — ən çox azad olan ölkələrdən tutmuş, ən az azad olan ölkələrin mövqeyi göstərilir. Kateqoriyaların birində siyasi hüquqların, digərində isə mülki azadlıqların inkişaf dərəcəsi nəzərə alınıb. Onları müqayisəyə çəkərkən aşkar etdim ki, siyasi hüquqlar şkalası üzrə 1 mövqeyini və mülki azadlıqlar şkalası üzrə 1, 2, 3 mövqələrini tutan ölkələr 56 halda hər iki meyara cavab verir və bu ölkələrdəki demokratik institutlar haqqında digər təsəvvürlərə tam cavab verir. Lakin nə Hindistan, nə Braziliya, nə də Rusiya bu səviyyəyə çatmışlar. “Freedom House” təşkilatı Hindistanı siyasi hüquqlar şkalası üzrə 2-ci mövqeyə və mülki azadlıqlar şkalası üzrə 4-cü mövqeyə qoyur; Rusiya müvafiq olaraq 3-cü və 4-cü mövqələrdə dayanır. Biz hər halda onları da siyahıya daxil etsək, onda demokratik ölkələrin ümumi sayı 58 vahid təşkil edəcəkdir.

Daha bir mənbə 1994-cü ildə Kolorado universitetinin apardığı tədqiqatdır: <http://isere.colorado.edu/pub/datasets/polity3>.

Tədqiqatın məqsədlərinə uyğun olaraq 157 ölkə 10 ballıq “demokratiya” şkalası üzrə təsnif edilib. (0 – ən aşağı səviyyə, 10 — ən yüksək səviyyə). “Avtokratiyalar” da eyni parametrlərə uyğun sıralanıb. Bu sistemə əsasən 65 ölkə birinci şkala üzrə 8,9,10 bal, ikinci şkala üzrə isə 0 bal toplayır. Beləliklə, onların miqdarı 1-ci cədvəldə (fəsil 2) göstərilmiş 1995-ci ilə aid göstəricilərə uyğun gəlir. Bütün bu ölkələri tam ixtiyarla “demokratik “ adlandırıbilsək də, onlar necə deyərlər, müxtəlif dərəcədə “demokratikdir”. Demokratiya şkalası üzrə 10 bal toplamış 35 ölkə “ən demokratik”, hərəsi 9 bal toplamış 7 ölkə “kifayət dərəcədə demokratik”, hərəsi 8 bal toplamış 23 ölkə isə “cüzi dərəcədə demokratik “ ölkə kimi təsnif edilir.

Kolorado universitetinin apardığı araşdırmada San-Marino (əhalisi 24 min nəfər) kimi “cırıtdan” dövlətlərin çoxu və ya Sakit okean yaxud Karib hövzəsində yerləşən Barbados (əhalisi 256 min nəfər) və Mikroneziya (əhalisi 123 min nəfər) kimi ada dövlətlər nəzərə alınmayıb. “Freedom House” şkalasına əsasən San-Marino da, Barbados da, Mikroneziya da siyasi hüquqlar reytingində və mülki hüquqlar reytingində yuxarı mövqeləri tuturlar, yəni “ən demokratik” ölkələr sırasına daxildirlər.

Beləliklə, hazırda dünyada mövcud olan demokratik ölkələrin dəqiq sayını göstərmək mümkün olmasa da, iki mənbədən nisbətən dəqiq göstəriciləri almaq mümkündür. Müstəqil ekspertlərin “demokratik” ölkələri hansı meyarlar əsasında müəyyən etdiyini görünür elə bu iki mənbənin köməyi ilə anlamağa çalışmaq daha düzgün olar.

* * *

QEYDLƏR

FƏSİL 2: DEMOKRATIYA HARADA VƏ NECƏ İNKİŞAF EDİB?

1. Afinada demokratiyanın inkişafı haqqında daha ətraflı bax: Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology* (Oxford: Blackwell, 1991).
2. James Madison, *The Federalist: A Commentary on the Constitution of the United States* (New York: Modern Library [1937], No.10, 59).
3. Johannes Brondsted, *The Vikings* (New York: Penguin, 1960), 241.
4. Benjamin R. Barber, *The Death of Communal Liberty: A History of Freedom in a Swiss Mountain Canton* (Princeton: Princeton University Press, 1974), 115.
5. Gwyn Jones, *A History of the Vikings*, 2d ed. (Oxford: Oxford University Press, 1985), 150, 152, 282-284.
6. Franklin D. Scott, Sweden: *The Nation's History* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977), 111-112.
7. Dolf Sternberg and Bernhard Vogel, eds., *Die Wahl Der Parlamente*, vol. 1: Europa (Berlin: Walter de Gruyter, 1969), part 1, table A1, 632; part 2, 895, and table A2, 943.

FƏSİL 4: DEMOKRATIYA NƏDİR?

1. Thucydides, *Complete Writings: The Peloponnesian War* (New York: Random House, 1951), 105.

FƏSİL 5: NƏ ÜÇÜN DEMOKRATIYA LAZIMDİR?

1. Bu məlumatlar Robert Conquest, *The Great Terror, Stalin's Purge of the Thirties* (New York: Macmillan, 1968) kitabından və rus tarixçisi Roy Medvedyevin məqaləsindən (New York Times, February 4, 1989.1) götürülüb.
2. Amerika Birləşmiş Ştatları mühüm istisna təşkil edir, belə ki, mülki hüquqlar haqqında 1964-cü il və 1965-ci il Qanunları qəbul edilə və qüvvəyə minənə qədər ölkənin cənub ştatlarındakı qərarətili əhalinin seçki hüquqları faktiki olaraq məhdudlaşdırılmışdı.
3. Məsələ ilə daha dərinlən tanış olmaq üçün bax: James S. Fishkin, *Tyranny and Legitimacy: A Critique of Political Theories* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1979).
4. Thucydides, *The Peloponnesian War* (New York: Modern Library, 1951), 105.
5. “Anarxiya” sözü yunan dilindəki “anarchos” (an+archos) – hakimiyyətsizlik sözündən götürülüb. Anarxizm nəzəriyyəsinə görə dövlətin olması vacib deyil və hətta arzuolunmazdır.
6. John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government* [1861] (New York: Liberal Arts Press, 1958), 43, 55.
7. Bu mühüm kəşf təsdiq edilib: Bruce Russett, *Controlling the Sword: The Democratic Governance of National Security* (Cambridge: Harvard University Press, 1990), ch. 5. Daha sonra müəllifin dəlil-sübutlarını sərbəst şərh etməyə çalışmışam. Bu müşahidələr görünür erkən respublika və demokratiyalara da aid edilə bilər. Bax: Spenser Weart, *Never at War: Why Democracies Will Never Fight One Another* (New Haven and London: Yale University Press, 1998).

8. Beynəlxalq ticarətin inkişafının yüksək səviyyəsi, görünür ölkələr arasında, — onların demokratik və qeyri-demokratik olmasından asılı olmayaraq,— dinc münasibətlərə şərait yaradır. John Oneal and Bruce Russett, *The Classical Liberals Were Right: Democracy, Interdependence, and Conflict*, 1950-1985, *International Studies Quarterly* 41, 2 (June 1997): 267-294.

FƏSİL 6: NƏ ÜÇÜN HÜQUQ BƏRABƏRLİYİ LAZIMDIR (1)?

1. Bu barədə daha ətraflı bax: Garry Wills, *Inventing America: Jefferson's Declaration of Independence* (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1978), 167-228.
2. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, vol. 1 (New York: Schocken Books, 1961), lxxi.

FƏSİL 7: NƏ ÜÇÜN HÜQUQ BƏRABƏRLİYİ LAZIMDIR (P)?

1. Əxlaqi mülahizələrin fəlsəfi statusu və onların fizika, kimya və sair bu kimi empirik sahələrə aid mülahizələrdən fərqi geniş mübahisələrə səbəb olmuşdur. Mən burada həmin mübahisələrə onların layiq olduğu diqqəti yetirə bilməyəcəyəm. Siyasi qərarların işlənilib hazırlanmasında əxlaqi mülahizələri rəhbər tutmanın zəruriliyi haqqında dəlillərə bax: Amy Gutmann and Dennis Thompson, *Democracy and Disagreement* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1996).
2. Bu barədə daha ətraflı bax: Max Farrand, ed., *The Records of the Federal Convention of 1787*, 4 vols. (New Haven: Yale University Press, 1966), 1:82, 284, 578.
3. John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government* [1861] (New York: Liberal Arts Press, 1958), 44.

FƏSİL 8: İRİ SOSİUM DEMOKRATIYASI HANSI SİYASİ İNSTİTUTLARI TƏLƏB EDİR?

1. “Şlyapalar”a bu ləqəb ona görə verilib ki, onlar guya, üçkünc şlyapalı əsgərlər kimi cəsur və qoçaqdırlar... “Kalpaklar” öz adlarına görə belə bir ittihamı “borcludurlar” ki, onlar axşamlar çepçikdə gözən qoca xanımlar kimi qorxaqdırlar. Franklin D. Scott, Sweden: *The Nation's History* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977), 243.
2. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, vol. 1 (New York: Schocken Books, 1961), P. 51.
3. Tocqueville, *Democracy in America*, P. 50.
4. John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government* [1861] (New York: Liberal Arts Press, 1958), 55.

FƏSİL 9: VARIANTLAR (1): DEMOKRATIYA: MÜXTƏLİF MİQYASLAR

1. V.İ. Leninin “Proletar inqilabı və xain Kautski” məqaləsindən (noyabr, 1918-ci il) olan bu sitat aşağıdakı kitabdan götürülüb: Jens Christophersen, *The Meaning of «Democracy» as Used in European Ideologies from the French to the Russian Revolution* (Oslo: Universitetsforlaget, 1966), 260.
2. 2-ci fəsilə göstərdiyim kimi, qədim yunanlar şəhərlərin kollektiv müdafiəsi üçün yaratdıqları və idarəetmənin nümayəndəlik formalarının inkişafı üçün həlledici əhəmiyyəti olmayan ibtidai *nümayəndəli hökumətləri* “demokratik” idarəetmə kimi qiymətləndirmirdilər.
3. Destutt de Tracy, *A Commentary and Review of Montesquieu's Spirit of Laws* (Philadelphia: William Duane, 1811), 19, cited in Adrienne Koch, *The Philosophy of Thomas Jefferson* (Chicago, 1964), 152, 157.
4. Bax: George H. Sabine, *A History of Political Theory*, 3d ed. (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961), 695.
5. Afininin əhalisi haqqında məlumatlar : Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology* (Oxford: Blackwell, 1991). Digər şəhərlər haqqında məlumatlar götürülüb: John V. Fine, *The Ancient Greeks: A Critical History* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1983).
6. E.F. Schumacher, *Small is Beautiful: A Study of Economics as if People Mattered* (London: Blond and Briggs, 1973).
7. Frank M. Bryan, *Direct Democracy and Civic Competence*, *Good Society* 5, 1 (Fall 1995): 36-44.

FƏSİL 10: VARIANTLAR (H): KONSTITUSİYALARIN NÖVLƏRİ VƏ TIPLƏRİ

1. Bax: Arend Lijphart, *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries* (New Haven and London: Yale University Press, 1984), table 3-1, 38. Bu siyahıya mən Kosta-Rikanı əlavə etmişəm.
2. Konstitusiya yığıncağı qismində çıxış edən İsrail Parlamentinin qəbul etdiyi bir sıra qanunverici aktlar sayəsində İsrail öz konstitusiya sistemlərini tədricən “yazılı” konstitusiyaya çevirmişdir.
3. Sosial-iqtisadi hüquqların bir qismi ABŞ Konstitusiyasına birbaşa (köləliyi ləğv etmiş XIII düzəlişdə olduğu kimi), bir qismi isə V və XIV düzəlişlərin Konqres və Ali Məhkəmə tərəfindən genişləndirilmiş təfsiri vasitəsi ilə daxil edilmişdir.
4. Lijphart, *Democracies*, table 10.1, 10.2, 174, 178. Belçikanı da onun mərkəzləşdirilmiş regional sistem-inə görə tam ixtiyarla bu siyahıya daxil etmək olar. Bir sıra digər hallarda olduğu kimi, “federativ” və “unitar” kateqoriyalar bir-birindən xeyli fərqlənən sistemləri nəzərdə tutur.
5. Medisondan qalma qeydlərə görə, 18 iyun 1787-ci ildə Hamilton özünün geniş nitqində söyləmişdir: “İcra hakimiyyətinə gəlincə isə, şübhə yoxdur ki, o, respublika prinsiplərinə əsaslanı bilməz... İngiltərə modeli — yeganə münasib variantdır... Qoy, hakimiyyətin bir budağının — qanunvericiliyin nümayəndələri öz vəzifələrini ömürlük və ya heç olmasa uzun müddətə tutsunlar (qüsursuz davranış halında). Qoy, icra hakimiyyəti də ömürlük tapşırılsın”. Bax: Max Farrand, ed., *The Records of the Federal Convention of 1787*, vol.1 (New Haven: Yale University Press, 1966), 289. Bu barədə Herrinin şərh 425-ci səhifədə verilib.

FƏSİL 11: VARIANTLAR (III): PARTİYALAR VƏ SEÇKİ SİSTEMLƏRİ

1. Variantların sayı, mükəmməl bir tədqiqat əsərində deyildiyi kimi, saysız-hesabsızdır. Elə həmin araşdır-mada bu variantları üç iri qrupda cəmləşdirilən doqquz növə bölmək təklif olunur. Andrew Reynolds and Ben Reilly, eds., *The Intematinal IDEA: Handbook of Electoral System Design*, 2d ed. (Stockholm: In-ternational Institute for Democracy and Electoral Assistance, 1997), 17. Bu üç iri qrup — plüralist-majoritar sistem, proporsional nümayəndəlik sistemi (PN) və yarınnümayəndəlik sistemindən ibarətdir. Bu barədə daha ətraflı bax: Əlavə A.
2. Ölkənin federativ və ya unitar quruluşunun idarəetmənin prezident və ya parlament forması üçün elə bir xüsusi əhəmiyyət yoxdur. Federativ sistemlərdən (“qocaman demokratiya” ölkələrindən) dördü — Al-maniya, Avstraliya, Avstriya və Kanada parlament respublikaları, yalnız biri – ABŞ prezident respu-blikası, İsveçrə isə hər ikisinin qarışığından ibarət olan unikal hibriddir. Beləliklə, biz federalizmi idarəetmənin prezident və ya parlament formasının seçiminə təsir göstərən faktlar sırasından çıxara bilərik.
3. 1992-1993-cü illərdə keçirilmiş referendumlarda Yeni Zelandiya vətəndaşları “hamısı qalibə çatır” (HQÇ) seçki sistemindən imtina etdilər. Bu referendumların yekunu əsasında, parlament üzvlərinin bir qisminin dairələrdən, bir qisminin isə partiya siyahıları üzrə seçilməsi ilə proporsional nümayəndəliyi özündə birləşdirən sistem qəbul edildi.
4. Bu barədə ətraflı bax: Dieter Nohlen, *Sistemas electorales y gobernabilidad*, in Dieter Nohlen, ed., *Elec-ciones y sistemas de partidos en America Latina* (San Jose, Costa Rica: Institute Interamericano de Derechos Humanos, 1993), 391-424. Həmçinin bax: Dieter Nohlen, ed., *Enciclopedia electoral Latino-america y del Caribe* (San Jose, Costa Rica: Institute Interamericano de Derechos Humanos, 1993). Bir vaxtlar Britaniya müstəmləkəsi olmuş və hazırda müstəqillik qazanmış Karib hövzəsinin on iki ada dövlətinin on ikisi də Vestminster konstitusiya modelini seçmişdir.
5. Həmçinin yeniləri də. Uruqvayda bir neçə il ərzində kollektiv icra hakimiyyəti mövcud olmuş, lakin son-ralar bu sistemdən imtina edilmişdir.
6. Bax: Juan J. Linz and Arturo Valenzuela, eds., *The Failure of Presidential Democracy* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994).

FƏSİL 12: DEMOKRATIYA ÜÇÜN ŞƏRAİT YARADAN ƏSAS ŞƏRTLƏR

1. Bu göstəriciləri mən müəlliflərinin müxtəlif meyarlardan istifadə etdikləri iki tədqiqatda olan siyahıları birləşdirməklə (və təkrarları ixtisar etməklə) əldə etmişəm: Frank Bealey, *Stability and Crisis: Fears About Threats to Democracy*, *European Journal of Political Research* 15 (1987): 687-715, and Alfred Stepan and Cindy Skach, *Presidentialism and Parliamentarism in Comparative Perspective*, in Juan J. Linz and Arturo Valenzuela, eds., *The Failure of Presidential Government* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994), 119-136.
2. Mark Rosenberg, *Political Obstacles to Democracy in Central America*, in James M. Malloy and Mitch-ell Seligson, eds., *Authoritarians and Democrats: Regime Transition in Latin America* (Pittsburgh: Uni-versity of Pittsburgh Press, 1987), 193-250.

3. Ümumi əqidəyə zidd olaraq məcburiyyət mövcud idi. Məktəblərdə bütün uşaqlar ingiliscə danışmalı idi, buna görə onların çoxu tez bir zamanda öz doğma dillini unudurdu. Evdən və həyətdən kənarda da yenə çox vaxt ingilis dilindən istifadə olunurdu və vay o adamın halına ki, ona ingilis dilində müraciətlə deyilmiş sözləri başa düşməsin və ya heç olmasa ala-yarımçıq cavab verə bilməsin.
4. Amerika Birləşmiş Ştatlarında vətəndaş müharibəsinin yaranma səbəblərinə külli miqdarda tədqiqat əsərləri həsr edilib. Mən bu məsələyə öləri toxunarkən, təbii ki, qarşıya bu münaqişəyə gətirib çıxarmış hadisələr kompleksini nəzərdən keçirmək məqsədi qoymamışam.
5. Müqayisəli təhlilin gözəl nümunəsi kimi göstərilə bilər. Michael Walzer, *On Toleration* (New Haven and London: Yale University Press, 1997). Epiloqda o, "Amerika multikulturalizmi haqqında düşüncələr"ini bölüşür (93-112).
6. Scott J. Reid Kvebek vətəndaşlarının böyük hissəsinə (lakin hamısına yox) ya Kanadada, ya müstəqil Kvebekdə qalmağa imkan verə biləcək iki turluq səsvermə prosesinin keçirilməsi qaydasını təsvir edir. Müəllif etiraf edir ki, "onun təklifi və digər bu sayaq təkliflər çətin ki, praktikada həyata keçirilə bilsin" (*The Borders of an Independent Quebec: A Thought Experiment*, Good Society 7, Winter 1997, 11-15).
7. Aşağıda göstərilmiş məlumatlar əsasən bu mənbələrdən götürülüb: Economist, August 2, 1997, 52, 90; UNDP: Human Development Report (New York: Oxford University Press, 1997), 51; *India's Five Decades of Progress and Pain*, New York Times, August 14, 1997; və Shashi Tharoor, *India's Odd, Enduring Patchwork*, New York Times, August 8, 1997.
8. İndira Qandi 1977-ci il seçkilərində məğlub olsa da, 1980-ci ildə yenidən baş nazir seçildi. Dörd ildən sonra o, qoşun hissələrinə sikh dini sektası üzvlərinin ələ keçirdikləri məbədi — Hindistan müsəlmanlarının baş ziyarətgahını həmlə ilə almaq əmri verdi. Bundan az sonra İndira Qandi özünün iki sikh-cangüdəni tərəfindən öldürüldü. Yaranmış çaxnaşmalar nəticəsində minlərlə sikh qətlə yetirildi. İndira Qandini baş nazir vəzifəsində əvəz etmiş Rəşiv Qandi 1987-ci ildə regional azlığın qiyamını silah gücünə yatırdı. 1991-ci ildə o, tamil ekstremistləri tərəfindən qətlə yetirildi.
9. Economist, August 2. 1997. 52.
10. Bu və ya digər etnik mədəni azlığın Hindistanın sərhədyanı rayonlarında sıx şəkildə yaşadığı hallar istisna təşkil edir. Bu cür bir neçə azlıq mövcuddur ki, onların arasında da ən nüfuzlusu kəşmirlilərdir; onların müstəqilliyə nail olmaq cəhdlərinin qarşısı bir qayda olaraq hökumət qoşunları vasitəsilə alınır.
11. Bu üç kateqoriya üçün meyarlar B Əlavəsində şərh edilib.

FƏSİL 13: NƏ ÜÇÜN BAZAR KAPİTALİZMİ DEMOKRATIYA ÜÇÜN ŞƏRAİT YARADIR

1. Bu məsələ ilə bağlı mötəbər fikirlərlə aşağıdakı əsərlərdə tanış olmaq olar: Bruce Russett, *A Neo-Kantian Perspective: Democracy, Interdependence, and International Organizations in Building Security Communities*, in Emanuel Adler and Michael Barnett, eds., *Security Communities in Comparative and Historical Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); və Adam Przeworski and Fernando Limongi, *Political Regimes and Economic Growth*, *Journal of Economic Perspectives* 7, 3 (Summer 1993): 51-70.

FƏSİL 14: NƏ ÜÇÜN BAZAR KAPİTALİZMİ DEMOKRATIYAYA ZİYAN VURUR?

1. Bu mövzuya klassik əsər həsr edilib: Karl Polanyi, *The Great Transformation* (New York: Farrar and Rinehart, 1944). Əsərin müəllifi — Avstriya-Macaristan sakini Karl Polanyi İngiltərəyə, sonra isə ABŞ-a mühacirət etmiş və təhsili də orada almışdır.

FƏSİL 15: SƏYAHƏT DAVAM EDİR

1. Bu nəticələr bir neçə sanballı tədqiqatın əsasında əldə edilib: Hans-Dieter Klingemann, Richard I. Hofferbert, Ian Budge və Parties, *Policies and Democracy* (Boulder: Westview, 1994). Əsərin digər müəlliflərinin 13 demokratik ölkə üzərində apardıqları tədqiqatları müqayisə edin. 12 demokratik ölkədə 38 hökumətin fəaliyyətinin araşdırılması da sırayı vətəndaşların və siyasi liderlərin baxışlarının xeyli dərəcədə üst-üstə düşdüyünü müəyyən etmişdir. Ancaq o da var ki, proporsional nümayəndəlik (PN) sisteminin tətbiq edildiyi yerlərdə bu cür yekdilliyin səviyyəsi HQÇ sistemindəkindən yüksək olur. Bax: John D. Huber və G. Bingham Powell Jr., *Congruence Between Citizens and Policy Makers in Two Visions of Liberal Democracy*, *World Politics* 46, 3 (April 1994): 29ff.
2. "Tədrici qərarların" effektivliyi *Public Administration Review* 19 (1959): 78-88 jurnalında dərc edilmiş Charles E. Lindblom *The Science of Muddling Through* məqaləsində inandırıcı şəkildə əsaslandırılmışdır. Həmçinin, bax: Lindblom, «Still Muddling, Not Yet Through», *Democracy and Market System* (Oslo: Norwegian University Press, 1988), 237-262. kitabında. Ç. Lindblom "parçalanmış inkrementalizm"

terminindən geniş istifadə edirdi. Həmçinin onun *The Intelligence of Democracy: Decision Making Through Mutual Adjustment* (New York: Free Press, 1965) əsərinə bax.

3. Məsələn, Benjamin I. Page özünün *Choices and Echoes in Presidential Elections: Rational Man and Electoral Democracy* (Chicago: University of Chicago Press, 1978) tədqiqat işində Amerika seçiciləri barədə “bəraət hökmü” çıxarır. Lakin Michael X. Delli Carpini və Scott Keeler belə nəticəyə gəlirlər ki, “tədqiqatın başlıca və ən çox təşviş doğuran nəticələrdən biri — əlverişsiz və daha əlverişli sosial-iqtisadi vəziyyətdə olan qruplar arasında məlumatlılıq baxımından xeyli böyük fərqi olmasıdır” (*What Americans Know About Politics and Why It Matters* [New Haven and London: Yale University Press, 1989], 287). Qarşılıqlı anlaşmada problemlərin aradan qaldırılacaq yeni institutların təsis edilməsinin zəruriliyi haqqında tövsiyələrlə yanaşı bundan da sərt tənqiddə aşağıdakı əsərdə rast gəlinir: James Fishkin, *The Voice of the People, Public Opinion and Democracy* (New Haven and London: Yale University Press, 1995).
4. 1930-cu ildə Nyu-York və London arasında üç dəqiqəlik telefon danışığı 300 dollara başa gəlirdi halda (1996-cı il qiymətləri üzrə), 1996-cı ildə bu cür danışığın qiyməti təxminən bir dollar idi (Economist, October 18. 1977.70).

BU MÖVZU ÜZRƏ NƏYİ OXUMALI?

Demokratiya haqqında yazılmış kitab və məqalələrin sayı-hesabı yoxdur. Bu sahədə Platon və Aristotelin yaratdıqları ilk əsərlər e.ə. 4-cü əsrə aid edilir, bu mövzuda yazılmış sonuncu əsərlər isə ötən il çapdan çıxmışdır (düşünürəm ki, burada azı bir neçə yüz adda əsərdən söhbət gedir). Buna görə aşağıda verilmiş kitablar siyahısı heç də tam deyildir və bir növ sərbəst xarakter daşıyır. Lakin siz bu mövzunu daha dərinlən və başqa baxış bucağından öyrənmək niyyətindəsinizsə, onda bu kitabların xeyli faydası ola bilər. Onlardan bəziləri Qeydlərdə göstərilib.

Demokratiyanın mənşəyi və inkişafı

- Adcock, F. E. *Roman Political Ideas and Practice*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1959.
- Agard, Walter R. *What Democracy Meant to the Greeks*. Madison: University of Wisconsin Press, 1965.
- Hansen, Mogens Herman. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology*. Translated by J.A. Cook. Oxford: Blackwell, 1991.
- Huntington, Samuel P. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press, 1991.
- Jones, A. H. M. *Athenian Democracy*. Oxford: Blackwell, 1957.
- Taylor, Lily R. *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1966.
- Vanhanen, Tatu. *The Process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980-88*. New York: Crane Russak, 1990.

Demokratiyanın məqsədləri, idealları və üstünlükləri

- Barber, Benjamin R. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Bobbio, Norberto. *The Future of Democracy: A Defence of the Rules of the Game*. Translated by Roger Griffin. Edited and introduced by Richard Bellamy. Cambridge: Polity Press, 1987. [Originally published as *Il futuro della democrazia*. Turin: Giulio Editore, 1984.]
- Christophersen, Jens A. *The Meaning of «Democracy» as Used in European Ideologies from the French to the Russian Revolution*. Oslo: Universitetsforlaget, 1968.
- Fishkin, James. *Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform*. New Haven and London: Yale University Press, 1991.
- Gutmann, Amy. *Liberal Equality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Held, David. *Models of Democracy*, 2d ed. Stanford: Stanford University Press, 1996.
- Mansbridge, Jane J. *Beyond Adversarial Democracy*. New York: Basic Books, 1980.
- Mill, John Stuart. *Considerations on Representative Government*. [1861] New York:

Liberal Arts Press, 1958.

Pateman, Carole. Participation and Democratic Theory, Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

Rousseau, Jean-Jacques. Du Contrat social, ou Principes de droit politique.[1762]

Paris: Editions Gamier Freres, 1962.

Rousseau, Jean-Jacques. On the Social Contract, with Geneva Manuscript and Political Economy. Edited by Roger D. Masters and translated by Judith R. Masters. New York: St. Martin's Press, 1978.

Sartori, Giovanni. The Theory of Democracy Revisited. Chatham N.J.: Chatham House, 1987.

Sen, Amartya. «Freedoms and Needs.» New Republic, January 10 and 17, 1994, 31-38.

Shapiro, Ian. Democracy's Place, Ithaca: Cornell University Press, 1996.

Shapiro, Ian. Democratic Justice. New Haven and London, Yale University Press, forthcoming.

Real demokratiya: institutlar və prosedurlar

Diamond, Larry, et al., eds. Consolidating the Third Wave of Democracies. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.

Klingemann, Hans-Dieter, Richard I. Hofferbert, and Ia. Budge, et al. Parties, Policies, and Democracy. Boulder: Westview Press, 1997.

Lijphart, Arend. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries. New Haven and London Yale University Press, 1984.

Lijphart, Arend. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. New Haven and London: Yale University Press, 1977.

Lijphart, Arend, ed. Parliamentary versus Presidential Government. Oxford: Oxford University Press, 1992.

Linz, Juan J., and Arturo Valenzuela, eds. The Failure Of Residential Democracy. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994.

Rae, Douglas W. The Political Consequences of Electoral Laws. New Haven: Yale University Press, 1967.

Sartori, Giovanni. Comparative Constitutional Engineering An Inquiry into Structures, Incentives, and Outcomes. London: Macmillan, 1994.

Shugart, Matthew Soberg, and John M. Carey. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics. New York: Cambridge University Press, 1992.

Ware, Alan. Citizens, Parties, and the State: A Reappraisal Princeton: Princeton University Press, 1988.

Əlverişli və əlverişsiz şərtlər

Archibugi, Daniele, and David Held, eds. Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order. Cambridge: Polity Press, 1995

Gutmann, Amy, and Dennis Thompson. Democracy and Disagreement. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1996.

Hayek, Friedrich A. von. The Road to Serfdom. Chicago: University of Chicago Press, 1976.

Held, David, ed. Prospects for Democracy, North, South, East, West. Stanford: Stanford University Press, 1993.

Inglehart, Ronald. Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton: Princeton University Press, 1990.

Inglehart, Ronald. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in Forty-three Societies. Princeton: Princeton University Press, 1997.

Lindblom, Charles E. Democracy and Market System. Oslo: Norwegian Universities Press, 1988.

Lindblom, Charles E. The Intelligence of Democracy: Decision Making Through Mutual Adjustment. New York: Free Press, 1965.

Lindblom, Charles E. Politics and Markets: The World's Political Economic Systems. New York: Basic Books, 1977.

- Linz, Juan J., and Alfred Stepan. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.
- Polanyi, Karl. The Great Transformation. New York: Farrar and Rinehart, 1944.
- Przeworski, Adam. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Putnam, Robert D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Sen, Amartya. Inequality Reexamined. New York: Russell Sage Foundation, and Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- Walzer, Michael. On Toleration. New Haven and London: Yale University Press, 1997.

Problemlər və perspektivlər

- Budge, Ian. The New Challenge of Direct Democracy. Cambridge: Polity Press, 1996.
- Burnheim, John. Is Democracy Possible? The Alternative to Electoral Politics. Berkeley: University of California Press, 1985.
- Fishkin, James S. The Voice of the People: Public Opinion and Democracy. New Haven: Yale University Press, 1997.
- Gutmann, Amy. Democratic Education. Princeton: Princeton University Press, 1987.
- Hirst, Paul. Associative Democracy: New Forms of Social and Economic Governance. Cambridge: Polity Press, 1994.
- Schweickart, David. Capitalism or Worker Control? An Ethical and Economic Appraisal. New York: Praeger, 1980.

MİNNƏTDARLIQ İFADƏSİ OLARAQ

Belə yadımdadır ki, demokratiyanın nəzəriyyəsi və praktikası haqqında daha bir kitab yazmaq niyyətim hamıdan əvvəl arvadım Enn Ceyn Dahla demişdim. Ürəyimdə tutmuşdum ki, yazmağa hazırlaşdığım kitab bundan qabaq qələmə aldığımdan az mücərrəd olsun və daha asan başa düşülsün. Özü də bu kitabı heç də başqa alim və tədqiqatçılar üçün və hətta yalnız öz həmvətənlərim – amerikalılar üçün nəzərdə tutmamışdım. İstəyirdim ki, harada yaşamasından asılı olmayaraq istənilən insanın – bu qeyri-müəyyən və abstrakt materiya haqqında daha çox şey öyrənmək istəyən hər kəsin işinə yarasın.

Yoxsa, bu mövzunu özün də bilmədən elə qəlizləşdirmək olar ki, bu “cəngəlliyə” könüllü olaraq yalnız politoloq, filosof, bir də peşəkar alimlər baş vurmağa ürək eylər. Bilirdim ki, lazımı ahəng və üslubu tapmaq heç də asan olmayacaq. Lakin arvadımın nikbinliyi və göstərdiyi maraq məndə özümə qarşı inam yaratdı, bu işi davam etdirməyə həvəsləndirdi. Kitabın ilkin variantının ilk oxucusu da, öz ağıllı qeyd və təklifləri ilə əlyazmaya fayda vermiş ilk tələbkar redaktoru da arvadım oldu.

Öz işləri başdan aşan alim həmkarlarım – Ceyms Fişkin və Maykl Uoltser artıq bitirilmiş, lakin sonradan məlum olduğu kimi hələ də tam başa çatdırılmamış kitabıma ürək açıqlığı ilə müfəssəl rəy yazdılar. Onların tənqidi qeydləri, onların təklifləri o qədər vacib və faydalı idi ki, bunların çoxu ilə razılaşdım, yalnız bəzilərindən təəssüf hissiylə imtina etməli oldum, belə ki, bu təklifləri gerçəkləşdirdiyim təqdirdə kitab nəzərdə tutduğumdan qat-qat böyük həcm almış olardı.

Mən həmçinin Hans Dalderə, Arend Leypharta və Hans Bloklanda onların Niderlanda aid xeyli faydalı qeydlərinə görə minnətdaram. Mən Çarlz Hill, Devid Meyhyu, İen Şapiro və Norma Tompsona da ona görə təşəkkür edirəm ki, onlar xahişinə cavab olaraq, bu mövzunu daha dərinlən öyrənmək istəyim oxuculara fayda verə biləcək elmi işlərin siyahısı ilə tanış olmaq üçün mənə şərait yaratmışlar. Onların təklifləri “Bu mövzu üzrə nələr oxumaq lazımdır” başlıqlı bölməni zənginləşdirdi.

İşi başa çatdırmazdan xeyli əvvəl mən yazdığım kitab haqqında Con Kovellə – Yeyl Universiteti nəşriyyatının böyük redaktoruna danışmışdım və o buna böyük maraq göstərmişdi. O, təqdim etdiyim əlyazmanın nüsxəsi ilə tanış olduqdan sonra söylədiyi fikir və təkliflərlə bir sıra qüsurları aradan qaldırmağa və müəyyən boşluqları nəzərə almağıma kömək etdi.

Xoşbəxtəm ki, kitab üzərində iş bu nəşriyyatla çoxillik əməkdaşlığı davam etdirməyə imkan verdi və mənim üçün çox xoşdur ki, “Demokratiya haqqında” kitabımı məhz o, çap etmək istədi. O bunu tam ixtiyarla edirdi, belə ki, mən bu əsərə müxtəlif illərdə həmçinin “Yale University Press” nəşriyyatında çapdan çıxmış kitablarımdan xeyli sayda parçalar daxil etmişdim. Mənim üçün çox xoş idi ki, nəşriyyatın direktoru Con Rayden, onun müavini Tina Ueyner və baş redaktor Meril Lanninq nəinki kitabı çap etdirməyə məmnuniyyətlə razı oldular, həm də onu başqa ölkələrin oxucularına çatdırmaq üçün tez bir zamanda başqa dillərə çevirib xaricdə nəşr etdirmək təklifimə hərtərəfli dəstək verdilər.

Və nəhayət, bildirmək istəyirəm ki, Lora Cons Duli kitabı yüksək sürət və peşəkarlıqla redaktə etdi. Oxucu üçün onun zəhməti görünməz olsa da, müəllif yaxşı bilir ki, bu zəhmətin kitab üçün nə qədər böyük faydası olub və o, ümidvardı ki, bunu Loranın özü də bilməmiş deyil.

End of the Book